

Աղուանից կաթողիկոսութեան ստեղծման հանգամանքների հարցի շուրջը

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ

Հայ ժողովրդի պատմութեան վաղ-միջնադարեան շրջանի քիչ ուսումնասիրուած, կամ աւելի ճիշդ, անբաւարար պարզաբանուած հարցերի մէջ իւրապատուկ տեղ է դրուում Հայ Առաքելական եկեղեցու կեանքը, իսկ այստեղ էլ նրա մի թեւի՝ Աղուանից կոչուած եկեղեցու նուիրապետութեան ստեղծման պարագան: Վերջինս՝ առաջին պահ, մանաւանդ շնախապաշարուած հայեացքի համար, պարզ է ու հասկնալի, սակայն ըստ էութեան դարձել է խճճուած մի կծիկ, քանի որ հետազօտողներն ամէն անգամ հարցին մօտեցել են ոչ թէ առկայ աղբիւրադիտական նիւթը համապարփակ քննութեան ենթարկելու պատրաստակամութեամբ, այլ այդ նիւթը դոյուլթիւն ունեցող նախապաշարումներին ու մակերեսային պատկերացումներին յարմարեցնելու միտումներով: Եւ, ցաւօք, այնպիսի պատկեր է ստացուել, որ հարցն այժմ առաւել մութ ու խճճուած է, քան այն ժամանակ, երբ դեռ չէր ենթարկուած ոչ մի քննութեան կամ ուսումնասիրութեան:

Բացի այն դէպքերից, երբ ուսումնասիրողները Հայ ժողովրդի ու Հայոց եկեղեցու պատմութեան դրուագները քննելիս իրենց կարծիքներն են յայտնել Աղուանից կաթողիկոսութեանը վերաբերող հարցերի առթիւ, այդ կաթողիկոսութեան պատմութեան շուրջ հետազօտութիւններ են կատարել կամ իրենց ուսումնասիրութիւններ

բում Աղուանից եկեղեցու նուիրապետութեանը յատուկ գլուխներ են նուիրել Ս. Զալալեանցը, Յովհ. Շահխաթունեանցը, Մ. Բարխուտարեանցը, Մ. Օրմանեանը, Ն. Ալինեանը եւ Ա. Տէրոյնցը (1) :

Սկզբից եւ եթ ասենք, որ յիշեալ բոլոր հետազոտողներն էլ Աղուանից կաթողիկոսութեան հին շրջանի (հնագոյն ժամանակներից մինչև 10-րդ դ․) պատմութեան համար հիմնական աղբիւր են ընդունել Մովսէս Կաղանկատուացու անունով յայտնի, սակայն չարայարող Մովսէս Դասխուրանցու գրչին պատկանող «Աղուանից Աշխարհի Պատմութիւնը» : Ամէն պարագայի՝ այդ երկի ներկայացրած կաթողիկոսաշարն է հիմք հանդիսացել Աղուանից կաթողիկոսների ցանկերի համապատասխան մասը կաղմելիս : Ծիշդ է, Դասխուրանցու այդ կաթողիկոսաշարի առանձին օղակներ ենթադրուել են քննադատութեան դեռուս մեր միջնադարեան մատենագիրների կողմից (2) : Սակայն կաթողիկոսաշարն ընդհանրապէս, իսկ նրա ակունքները մասնաւորապէս՝ երբեք կասկածի տակ չեն առնուել :

1. Ս. արքեպս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Ամաս, Տփղիս, 1842, Բ. մաս, Տփղիս, 1858: Յովհ. եպս. Շախխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ Հինդ Գուառոց Արարտայ, Բ. հտր. Էջմիածին, 1842, էջ 333-344: Մ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Ա. հտր., վաղաքաղատ, 1902. Բ. հտր., Թիփլիս, 1907: Մ. արքեպս. Օրմանեան, Աղջապատու, Ա-Գ հտր., Պէյրուք, 1959-1961: Ն. Ալինեան, Մովսէս Դասխուրանցի (Կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա, 1970, էջ 152-240, 269-378: Ատուր Տերոյնց, Հայոց Քուականն ու Տոմարագիր Հայրապետը, Աղուանից հայրապետներում ժամանակագրական ցուցակին եւ իշխանաց ստեմացոյցին յաւելածով, պատմական ու քննական ուսումնասիրութիւն (ձեռագիր), (տես՝ Ներշնչ Զարեմցի ամուսն Գ. Ա. Թ., Ա. Տերոյնցի դիւան, վաւերագիր քիւ 1): Նման մի ձեռագիր էլ պահպանուել է Մաշտոցի ամուսն Մատենադարանում: Տեղագրութեան է Ալ. Նրիցեանի դիւանի քիւ 157 քաղապանակում (վա. քիւ 1, 19 մեծագիր քիւ ք- գրութեան երկու էջով) : Սակայն դժուար է որոշել հեղինակի ով լինելը: Այն համբաւանակից մի ուսումնասիրութիւն է՝ Յուրիուս Աղուանից կաթողիկոսութեան Գամաասարի շրջանին, սկսած 1450-ական քուականներից, եւ աւարտուել է՝ 1779 թ. հակաքոռ երկու կաթողիկոսների կռիւների մկարգութեամբ :

2. Յիշեալ կաթողիկոսաշարն, առանց աւարկութեան, առաջին անգամ կրկնել է Մխիթար Գաշը (տես՝ Մխ. Գաշ, Կաթողիկոսք եւ Դէպք Աղուանից Աշխարհին ի Մէջ ԺԲ. Դասու, Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Բ. հտր., Վենետիկ, 1901, էջ 384-385) : Սակայն նրա մասին խօսող մեր յաջորդ պատմիչը՝ Կիրակոս Գամաակեցիին մկատել է որ ցանկի առաջին անուններից մէկը՝ Շուփեաղիշան գտնուել է անյարմար տե-

Ընդհանուր առմամբ յայտնի են հետազոտողների բոլոր փորձերը՝ քննելու Աղուանից կաթողիկոսութեան վաղ շրջանի վիճակի հետ կապուած հարցերը: Եւ չդիտենք ոեւէ դիտնականի, որ կասկածի տակ առած լինէր Մովսէս Գասխուրանցու կողմից ներկայացուած Աղուանից առաջին կաթողիկոսների (1—4-րդ դդ.) ցանկը: Ընդդէմ է, ոմանք կաթողիկոսաչարի առանձին օղակները վերաբերութեամբ բաժանել են մեր մատենադրութիւնից եկող թերահաւատութիւնը: Սակայն նման թերահաւատութիւն, առաւել եւս՝ ժխտողական վերաբերմունք, երբեք չի տարածուել ամբողջ ցանկի վրայ: Եւ ահա Ս. Տ. Երեմեանը, թէպէտ եւ թուուցիկ, սակայն որոշակի ու կտրական իր կարծիքն է յայտնել տուեալ ցանկի անհիմն լինելու մասին: Անմիջապէս նշենք, որ միանգամայն իրաւացի է դիտնականը, երբ պնդում է, թէ Չողում հնուց ի վեր, իբր թէ, գոյութիւն ունեցած Աղուանից կաթողիկոսութեան վարկածը «չի համապատասխանում պատմական իրականութեանը» (3):

Ս. Տ. Երեմեանի այս կարծիքը ժամանակին ընդունել եւ պաշտպանել է Մ. Ի. Արտամոնովը՝ դանելով, որ Չողի եպիսկոպոսական աթոռը կաթողիկոսական է վերածնուել զրոյցի մէջ (4):

զում եւ այդ առիւ գրել է. «... վասն այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գայ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւնն Աղուանից, գայս անուս կարգէ յաւուրս վաչագամայ Բարեպաշտի լեալ...» (Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երևան, 1961, էջ 194):

3. Ս. Տ. Երեմեան, *Աղուանքի Գաղափարախօսութիւնն ու Մշակոյթը*, Գ-է. դդ., «Ակնարկներ Գ-Ք. դդ. ՍՍՀՄ-ի Պատմութեան, Մասկուս, 1958, էջ 324 (առւերէմ): Այստեղ գիտնականը լայն տարածում գտած վարկածի կաթողիկոսամետ է համարում «Չոր կամ Չոլա քաղաքը, Դերբենդից հարաւ», որ կարիք ունի նշգրտուելու. Չորը եւ Դերբենդը նոյն քաղաքի տարբեր անուններն են: Ապա՝ կարծում է՝ Չորը կաթողիկոսամետ է յայտարարուել այն թագաւանի, չորպէսի տարբ լուսապատկով շքեպատուի այն տեղը, ուր ճեհատակուել է տարբ Գրիգորիքը (Նոյնը): Սակայն Գրիգորիքը ճեհատակուել է ոչ թէ Չորում (Դերբենդ), այլ՝ վատնեան դաշտում: Եւ տարածուած այդ յաւակնուտ վարկածը հիմնականում ունեցել է Աղուանից եկեղեցին ըստ հնարարին բարձրացնելու, առաջնակամ (եղիշէ «առաջնալի» կողմից հիմնադրուած) լինելը հաստատուել կէտ-նպատակ:

4. Մ. Ի. Արտամոնով, *Կապարների Պատմութիւն*, Լենինկրատ, 1962, էջ 124 (առւերէմ): Այստեղ հեղինակը կրկնում է Յաւուր Ս. Տ. Երեմեանի պնդումն այն մասին, թէ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն ստեղծուել է «Դուինի 551 թ. ժողովից յետոյ, երբ միաբնակ եկեղեցին վերջնականապէս անհամապատասխան էր բիզանդական քաղկեդանական եկեղեցուց» (նոյնը, էջ 124-125, հմմտ. Ս. Տ. Երեմեան, 52.

Այժմ տեսնենք, ո՞րն է Աղուանից կաթողիկոսութեան առաջին գահակալների ցանկը՝ ըստ պատմիչ-շարադարողի, որո՞նք են այն աղբիւրները, որ նա է վկայակոչում ի հաստատումն իր ցանկի, և որքա՞ն են իրար համապատասխանում յիշեալ ցանկի մանրամասներն ու վկայակոչուած աղբիւրների տեղեկութիւնները:

Բացի առանձին բազմաթիւ դէպքերից, երբ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» առաջին զբոսում Աղուանքի կաթողիկոսներն են յիշուած Եղիշէից (Քարողիչ, Ա. դար) մինչև Աբասը (552-596 թթ.)՝ թուով 14 հոգեւորական, «Պատմութեան» վերջին դուրսը նուիրուած է անուանց «Հայրապետացն Աղուանից», որոնց առաջին 14-ը ներկայացուած են հետեւեալ կարգով.

«Աուրբն Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Քաղէօսի, որ ձեռնադրեցաւ յերուսաղէմ ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ: Սա եկն լուսաւորիչ երից աշխարհացս՝ Չորայ, Լիկնաց և Աղուանից, և ի սոյն կատարեցաւ վկայութեամբ:

«Աուրբ մանուկն Գրիգորիս՝ թոռն սրբոյն Գրիգորիս Լուսաւորչին Հայոց:

«Աուրբն Շուխհաղիշա Աղուանից արքեպիսկոպոս:

«Տէր Մատթէոս:

«Տէր Սահակ:

«Տէր Մովսէս:

«Տէր Պանդ:

«Տէր Ղազար:

աշխ., էջ 321): Յայտնի է, սակայն, որ հայոց եկեղեցու օրարանատումը բիզանդական փաղկեղձակամութիւնից տեղի է ունեցել Դուիմի յիշեալ ժողովից աւելի առաջ: Ճիշդ է, Գաղկեղձնի ժողովին (451 թ.), շատ հասկնայի պատճառներով չէին մասնակցում հայերը և ժողովից յետոյ էլ տասնամեակներ շարունակ չէին կարողանում իրենց վերաբերմունքն արտայայտել որս մկատմամբ: Սակայն 480-ական բուականներին այն դատապարտեցին եկեղեցական մի շարք գործերով, ապա 506 և 507 թթ. Դուիմի ժողովներում, Բաբելէն կաթողիկոս Ա. Որմանցու գլխաւորութեամբ, դատապարտեցին մայն երկարամեակութեամբ հիմք մետոքականութիւնը, ապա՝ և փաղկեղձակամութիւնը (տես՝ «Թուրք Հայոց ի Պարսս, առ Ուղղափառս» վերնագրով երկու մամակները. Գրքք Թղթոց, էջ 41-51: Նաեւ տես՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատմ., § 328-343): Իսկ Դուիմի 551 թ. ժողովը մուրաւութեամբ է եղել դարձեալ մետոքականութեամբ դատապարտումին, և մրան վերաբերող փաստաթղթերում և այլ սկզբնաղբիւրներում ոչ մի բառ չկայ փաղկեղձակամութեամբ մասին (համեմատման օրէն տես՝ Մ. Օրմանեան, Ազգապատմ. § 369, 370):

«Տէր Գրիգոր :

«Տէր Չաքարիա :

«Տէր Դաւիթ :

«Տէր Յովհանն :

«Տէր Երեմիա : Դ սորա աւուրս արար զիր Աղուանից երանելին Մեհրոպ, որ եւ վրաց ետ նշանազիր ջանիւ մեծաւ :

«Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ Հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտաւ՝ կալեալ ամս քառասուն եւ չորս, յեպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ : Առ սովաւ կալան սովորութիւն գրել ի պատրուակի (5) Թղթոյն «Աղուանից, Լինաց եւ Չորայ կաթողիկոսի»...» (6) :

Ի՞նչ աղբիւրներից են քաղուած այս անունները եւ ի՞նչ սկզբունքով է կազմուած ցանկը : 10-րդ դարում պատմութիւնը շարայարող Մովսէս Դասխուբանցին ոչինչ չի ասում այս առթիւ : Երբ պատմութեան նախորդ էջերում բազմիցս գանդատուել էր, թէ անօրէններն ու բարբարոս ասպատակիչները հրկիղել են վանքերն ու եկեղեցիները, կտակարաններն ու սրբազան միւս գրքերը, եւ տեղեկութիւններ չկան Աղուանքի հին օրերի դէպքերից ու դէմքերից, բացի այն կըցկտուր տուեալներից, որ պարունակում են յայտնի պատմիչների երկերը : Այսպէս թէ այնպէս, շարայարողն իրեն յայտնի բոլոր տուեալները տեղադրել է պատմութեան հիւսուածքի մէջ, եւ, ընտանաբար, մենք կարող ենք սոսկ այդ տուեալները քննելով էլ շօշափելի երդակացութեան յանգել կաթողիկոսաշարի մասին : Այդ տուեալների մէջ Թադէոս անաքեալի աշակերտ Նղիշէն միայն քարոզիչ է ու նահատակ եւ՝ երբեք կաթողիկոս (7) : Հետեւապէս ոչ մի հիմք չկայ Աղուանից կաթողիկոսութեան սկիզբը մեր թուականութեան առաջին դարից սկսելու :

Երկրորդ անունը Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսինն է :

5. Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան քիփիսեամ (1912) ու մոսկովեամ (1880) հրատարակութիւններում սպագրուած է զպարուակիք, իսկ Գոշի վերոյիշեալ ժամանակագրութեամ մէջ (էջ 384)՝ զպարիսակիք : Ճիշդը զպարուակիքն է (տես՝ Փարիզի հրատարակութիւն, Բ. հտր., 1880, էջ 72) : «Պատրուակ» նշանակում է ֆոլ, ծածկոյթ, նաեւ ծրար (տես՝ Հր. Ամառեամ, Հայերէն Արամատական Բառարան, Ե. հտր., Երևան, 1931, էջ 951 : Ս. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Գ. հտր., էջ 75) :

6. Մ. Կազանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Թիփլիս, 1912, էջ 391-392 :

7. Նոյնը, էջ 16-17 եւ հոգ. :

Նրա մասին մատենագրական բաւականին տեղեկութիւններ կան, եւ դրանց հիման վրայ կարող ենք պարզել, թէ որքան իրաւացի է շարայարողը, երբ «զմանուին Գրիգորին» համարում է կաթողիկոս :

Վերը՝ Խորենացու տեղեկութիւնից իմացանք, որ նորահաւատ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան նահանգների աշխարհիկ տէրերը Տրդատ Թաւառի մօտ են գնացել ու խնդրել, որ նա իրենց կողմերի համար նշանակի «եպիսկոպոս ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորին» (8) : Եւ ահա Տրդատն էլ նրանց կողմերի եպիսկոպոս է առաքել Գրիգորիսին : Յայտնի է նաեւ եպիսկոպոսական աթոռանիւտը՝ Ամարաս աւանը Փոքր Սիւնիք կամ Արցախ նահանգի Միւս Հարանդ զաւառում (9) : Ուրեմն, Գրիգորիս եպիսկոպոսը նշանակուած էր Արցախի թեմի առաջնորդ :

Այդ հետագայում, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հայոց ու Վրաց եկեղեցիների բաժանման խառնակ օրերին է եղել, որ միութեան ու միասնութեան նախանձախնդիր Հայ հոգեւորականները, Հայոց, Վրաց ու Աղուանից եկեղեցիների կապերի համար հին յիշատակներ որոնելիս, յօրինել են նաեւ մի աւանդութիւն, որի համաձայն՝ Գրիգոր Լուսաւորչից սերուած Գրիգորիսը ոչ թէ Արցախի եպիսկոպոսն է եղել, այլ կաթողիկոս Վրաց ու Աղուանից : Եւ հենց այս աւանդութիւնն է, որ ըստ երեւոյթին հետագայում մուծուել է նաեւ Փաւստոսի պատմութեան մէջ՝ Գրիգորիսին հռչակելով կաթողիկոս... «կողմանցն Վրաց ու Աղուանից» (10) :

Կաթողիկոսաւարի մէջ Գրիգորիսին (4-րդ դարի առաջին կէս) անմիջապէս յաջորդում է Եռուհաղիչան (5-րդ դ. Վերջ), որի տեղն այնպէս անյարմար է թուացել նոյնիսկ Կիրակոս Գանձակեցուն :

8. Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Տփլիս, 1913, էջ 250 :

9. Մ. Խորենացի, էջ 260 : Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1912, էջ 23 :

10. Փ. Բիւզանդ, էջ 21 : Մ. Բրոսսէմ բնակամ ուշադրութիւն է դարձրել Փաւստոսի պատմութեան մէջ մտած այս մաթաղաւարտեան վրայ եւ, մաթաղաւարտեան վրայ վրացի եպիսկոպոսութեան տարիներին վրաստամ իր եկեղեցու սեփական գլխաւորն ունէր, հաւանական էր համարում թէ վրաստամ անելով մեր ազգիւրը հասկանալի պիտի լինէր ոչ թէ բուն վրաստամը, այլ այդ երկրի այն մասը, որ մերք-Հայքին էր պատկանում, մերք Վիրքին, այսինքն՝ Սոմխէթը եւ այն երկրամասը, որ երտագայում կոչուեց Կախք (M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, t. I, St. Pétersbourg, 1849, p. 194) : Սակայն Փաւստոսի լրմնիւ ընթերցողը չի կարող չմկատել, որ եերիմակը Վիրք անելով չի կարող հասկանալ Սոմխէթ կամ Կախք, իսկ Ազուամքի վերաբերեալ էլ այն կարծիքին է, թէ նրա տարակերպ

Մենք արդէն առիթ ունեցել ենք քննելու Շուխհաղիչայի ինքնութիւնը եւ Հնեց Աղղուանից Աշխարհի Պատմութեան» տեղեկութիւնները հիման վրայ պարզել ենք, որ նա եղել է Պարտաւի եպիսկոպոս եւ ոչ թէ Աղղուանից կաթողիկոս (11): «Պատմութեան» մէջ, կաթողիկոսաւար-ցանկից առաջ, Շուխհաղիչան երկու անգամ յիշատակուած է իր տիտղոսով, մէկ՝ երբ նա Վաչազան Բարեպաշտի հետ մասնակցուած էր Գրեղորիսի նշխարներէ դիւտի առթիւ կազմակերպուած արարողութիւններին, մէկ էլ՝ Աղղուանի ժողովին նրա մասնակցութիւնն արձանագրելիս:

Առաջին դէպքում Շուխհաղիչան, իբր, աւագ եպիսկոպոսապետ («Եւ առեալ թաղաւորին ընդ ինքեան զաւագ եպիսկոպոսապետն Շուխհաղիչոյ զնայր») (12), երկրորդ դէպքում՝ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» (13): Պարզ երեւում է, որ Վաչազանին վերաբերող պատմութիւնն իր երկի մէջ առնելիս շարայարողը Շուխհաղիչայի տիտղոսի վերահաստեղծութիւններ է կատարել՝ առաջին դէպքում «եպիսկոպոսն» աւելացնելով «պետ»ը, երկրորդում՝ «արք»ը: Աւագ եպիսկոպոսը՝ հասկանալի է. հնարաւոր է, որ Պարտաւի եպիսկոպոսը որոշ առանձնաշնորհումներ ունեցած լինէր երկրամասի միւս եպիսկոպոսների հանդէպ, որի շնորհիւ էլ նրան՝ կոչելին աւագ: Վերջապէս, չենք կարող մոռանալ, որ խօսքը Վաչազանի թաղաւորութեան ժամանակին է վերաբերում, մարզպանութեան շրջանին; երբ Աղղուանքի մարզպանութեան մէջ մտնող հայկական նահանգները վարչական ու հոգևոր տեսակէտներից անջրպետուած էին մայր երկրից, եւ այդ նահանգների հոգևոր կեանքը մի ընդհանուր շրջանակի մէջ պահելու համար եպիսկոպոսներից մէկը կարող էր «աւագ» դառնալ: Սակայն «աւագ եպիսկոպոսապետն» անիմաստ է, անհմուտ ձեռքով սարքուած:

Այդպէս է նաեւ «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» յորջորջումը: Արքեպիսկոպոսը կը լինէր «Աղղուանից» եւ ոչ թէ «Պարտաւայ»: Իր

խառնիճագանձ ցեղերը Գրիգորիսի եպիսկոպոսութեան օրերում դեռեւս այնքան անազարք են եղել քրիստոնէութեան, որ չէին կարող ունենալ ոչ կաթողիկոս, ոչ էլ մայրիկ եպիսկոպոս: Նրանք կարիք ունէին միայն քարոզչի, որին եւ նահատակեցին իրենց Իրկրի մէջ՝ վատեմեան դաշտում:

11. Բ. Ուլուբաքեան, Գարձեալ Աղղուանի ժողովի Գումարման Տարեթուի Մասին, «Էրպիքը Հասարակական Գիտութիւնների», (Երեւան), 1969, քիւ 6, էջ 55-56:

12. Մ. Կաղամկատուացի, էջ 92:

13. Նոյնը, էջ 98:

ցանկի խորագիրն արգարացնելու համար շարայարողն այստեղ էլ շարքն է աւելացրել՝ Պարտաւի եպիսկոպոսի տիտղոսի աղաւաղման դնով:

Յաջորդ ինն «կաթողիկոսներէ» անունները (Մատթէոս, Սահակ, Մովսէս, Պանդ, Ղազար, Գրիգոր, Ջաքարիա, Դաւիթ, Յովհանն) միայն անուններ են եւ իրենց գոյութիւնը ոչնչով չեն արդարացնում ոչ Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» մէջ, ոչ էլ ուրիշ աղբիւրներում: Իսկ եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ անունները շարուած են Շուփհաղիշայից (5-րդ դ. վերջ — 6-րդի սկիզբ) յետոյ եւ Երեմիայից (5-րդ դ. սկիզբ) առաջ, ապա պարզ կը լինի, թէ որքան անուրջ վիճակում են գտնուած նրանք՝ իրենց չունեցած «կաթողիկոս» տիտղոսով (14): Ն. Ակիւնեանը փորձել է իննից մէկի՝ Գրիգորի պատմականութիւնը հաստատել Արաս կաթողիկոսի՝ Յովհաննէս Բ.ին դրած պատասխան թղթով, որ յիշում է. «Երանելի եպիսկոպոսն, որ յառաջ քան զիս՝ Պետրոս եւ Գրիգոր այսպէս ասէին...»: Մէջբերելով սոյն նախադասութիւնը, Ն. Ակիւնեանն իրաւամբ մտածում է, որ խօսքն Արասին նախորդած պաշտօնակիցներ ժասին է, եւ գտնում է, որ «այս երկու անուններէն երկրորդն ունինք ցանկիս մէջ, Թ. 8, եթէ կարելի է նոյնացնել» (15): Սակայն, դժբախտաբար, գիտնականը չի նկատել, որ մէջբերուած նախադասութեան մէջ Պետրոսն ու Գրիգորը եպիսկոպոսներ են եւ ոչ կաթողիկոսներ:

Յաջորդ անունը Երեմիայինն է, մեր մատենադրութեան մէջ սկզբնապէս յիշատակուած ականատես ու քաջատեղեակ հեղինակի կողմից, որի վկայութիւնն էլ բաւական է հարցը վերջնականապէս

14. Կիրակոս Գամակեցիցի, երեւի այս անունները հիմնաւոր դարձնելու նպատակով ցանկում վերագասաւորութիւններ է կատարել, անուններից իրաքմանչլիւրիւ, չգիտես որտեղից, գահակալութեան» տարիները նշանակել: Եւ այսօրինաց յետոյ ցանկի անվաւերակամութիւնը դարձել է առաւել ցայտում (տես՝ Կ. Գամակեցի, էջ 194—195): Այնուհ, օրինակ, Եղիշէի եւ Գրիգորիսի միջեւ հիմք անուններ են տեղադրուել՝ իրենց գահակալութեան քուերով (պարզ է՝ երկու դարի պարապը լցնելու համար), իսկ Երեմիայիմ էլ (400—430 թթ.) ամբիբապէս յաջորդում է Արսար (552—596 թթ.): Այսպիսով, իմէք՝ Կիրակոս պատմիչը, մի նուփեաղիշայի տեղի ամհամոզութեամ դէմ դժգոհելով, յառնել է միւսները, դարձրել ամբիբակամ ու առաւել ամհամոզիչ մի անուամաշար:

15. Ն. Ակիւնեան, Ե. շ. շ. էջ 156. քաթի հրատարակութիւնը տես՝ G. Garitte, *La Narratio de Rebus Armeniae*, Louvain, CSCO., 1952, p. 38.

լուծելու համար: «Պատմութեան» մէջ թիւրիմացութիւն չկայ Երեմիայի ցուցիչի տեսակէտից. դա այն Երեմիան է, որի օւնութեամբ Մեսրոպ Մաշտոցը գիր ստեղծեց Աղուանքի համար: Իսկ այստեղ մեզ համար գերազօրյն դատաւոր կարող է լինել միայն Մաշտոցի կենսագիր Կորիւնը: Նա հնարաւոր մանրակրկիտութեամբ տեղեկացնում է Մաշտոցի՝ բուն Աղուանքում կատարած դործի մասին: Մաշտոցին դիմաւորել էին Չողում, Մաղբուտ (Աղուանից) Արշակունի թագաւորների դահանխատում: Եթէ այդ ժամանակ Աղուանքը կաթողիկոսական աթոռ էլ է ունեցել, ապա այն պէտք է լինէր Չողում: Եւ այս աթոռի դահակայն էլ պէտք է լինէր Մաշտոցի օչնականը: Այսքանի մասին Կորիւնը հետեւեալն է հաղորդում. «Եւ երթեալ (Մաշտոցը — Բ. Ու.) իջանէր յաշխարհն եւ հասեալ ի թագաւորական տեղին, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւոր, որում Արսիւղ էր անուն...» (16):

Ժամանակակից միակ ազդիւրը՝ Կորիւնի գիրքը, Երեմիային դիտէ իբրեւ եպիսկոպոսի:

Սրանից յետոյ արդէն դատողութիւններն աւելորդ են:

Երեմիան, ուրեմն, Մաշտոցի ժամանակակիցն է եղել: Իսկ յաջորդ անունը Արսան է, աթոռակալած 552-596 թթ.: Ընդմիջումն աւելի քան մէկ դար է, մի ժամանակաշրջան, որ յայտնի է քաղաքական բարդ իրադարձութիւններով: Հենց միայն 428 թ. ստեղծուած «Աղուանք» մարզպանութեան փաստը բաւական է՝ պատկերացնելու համար քաղաքական, հասարակական-տնտեսական ու հոգեւոր-մշակութային այն դժուար կացութիւնը, որին ենթարկուեցին մայր երկրից կտրուած ու մարզպանութեանը ենթարկուած հայկական երկու նահանգները՝ Ուտիքն ու Արցախը:

Մենք չափազանց քիչ տեղեկութիւններ ունենք այդ մարզերի եւ յատկապէս բուն Աղուանքի նախամարզպանական շրջանի եկեղեցական դործերի մասին: Եղել են եպիսկոպոսութիւններ եւ նրանք ենթարկուել են Հայոց կաթողիկոսութեանը: Այդպէս է եղել հայկական նահանգներում, անշուշտ՝ նաեւ բուն Աղուանքում: Մեսրոպ Մաշ-

16- Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1941, էջ 70 (ընդգծումը մերն է. Բ. Ու.): Այս տեղեկութիւնը միայն Կորիւնից ֆազած մեր հետազայի պատմիչների երկերում արդէն չեպիսկոպոսը յամիրաւի դարձել է չեպիսկոպոսապետս կամ շախարհիկոս, որ, հաւամարար, պէտք է բացատրել «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» աղբնցութեամբ: Նախըմքացի մտանագրական աղբիւրներում (օրինակ, Մ. Խորենացի, էջ 329) մտան փոփոխութիւնը կարող էր կատարուել միայն հետագայում, գրչական-խմբագրական միջամտութիւններով:

տոցին խոնարհարար ընդունեցին ու ցոյց տուեցին ամենայն օփանդակութիւն բուն Աղուանքի Չող ու Բաղասական մարդերում, առաջին հերթին, իրբու հայոց եկեղեցու եւ նրան դերագոյն նուիրապետութեան ներկայացուցչի: Սա այլ բան չի նշանակում, քան այն իրողութիւնը, որ բուն Աղուանքի եկեղեցական թեմերը ենթարկուած էին Հայոց կաթողիկոսութեանը:

Չպէտք է կարծել, թէ մարդպանութեան առաջին տասնամեակներում քրիստոնէական եկեղեցին բարօք վիճակում է եղել բուն Աղուանքում, կամ՝ թէկուզ եւ նրա մէջ մտնող հայկական նահանգներում: Պարսից քաղաքական ազդեցութեան ուղեկցութեամբ այդ մարզն էին թափանցել ինչպէս կոնապաշտութիւնը, այնպէս էլ զանազան աղանդներ, որոնց մասին բացայայտ տեղեկութիւններ է թողել Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակագիրը: Ըստ նրա պատմածների, որոնք իրենց հիմնական մասով արժանի են վստահութեան, պարզուած է, որ պարսից տիրապետութեան առաջին շրջանում բուն կերպով մոզութեան են դարձել ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլեւ ազատներն ու նախարարական տներէ ներկայացուցիչները («...նախարարս, որք միանդամ մոզութեամբն աղտեղացուցեալ էին դժողւոյն խոհականութիւն դիցն դարչելի պաշտամբ եւ զմարմինս պղծալից պոռնկութեամբ խենեշացեալ...» (17):

Յազկերտ Բ-ի դատան ժամանակն էր այդ, պարսկական արքունիքի վարած քաղաքական ու կրօնական ամենածանր ճնշման շրջանը, որի բնական արդիւնքը եղաւ Վարդանանց ազատագրական շարժումը՝ Աւարայրի սրբազան ճակատամարտ-վերջարանով: Աւարայրից յետոյ էլ աւելի քան երեսուն տարի մարդի անիշխանութեան պայմաններում իր հողեվարքն էր ապրում քրիստոնէական եկեղեցին: Եւ միայն Պերոզի մահից յետոյ, Վաղարշի (484-488 թթ.) հանդուրժողական քաղաքականութեան շնորհիւ քրիստոնէութիւնը վերստին դրանց իր դիրքերը, Վաչագանի կտրակնի միջոցառումներով արձատուորուեց, հաւանարար դուրս մղելով միւս բոլոր ազանդներն ու հերձուածութիւնները: Դարձեալ Վաչագանի ժամանակադրից ենք իմանում այդ աղանդների անունները՝ մասնահատութիւն, դեղատուութիւն, դիւսպաշտութիւն եւ այլն (18), որոնց դէմ Վաչագանն ու նրա գործակալները պայքարեցին ամենամոտոց դատանութեամբ:

Արցախն էր Վաչագանի միջավայրը: Արցախեան Առանշահիկ

17. Մ. Կազմկատուացի, էջ 56:

18. Նոյձը, էջ 62-64:

նախարարական տան ներկայացուցիչն էր նա՝ Արցախամուր աշխարհին տիրելու ժառանգական իրաւունքով: Սակայն, օգտուելով քաղաքական բարենպաստ պայմաններից, իր տիրապետութիւնը տարածեց նաեւ Հայարնակ միւս դաւառների վրայ (Ուտիք, Կամրեճան) եւ ամբողջ այդ տարածքում էլ կարողացաւ իրականացնել իր քրիստոնէական ու քաղաքական բարենորոգչութիւնները: Այս առթիւ եւս ժամանակագիրը թողել է ստոյգ վկայութիւն. «Հրաման տայր այնուհետեւ Արցախամուր աշխարհին յիւրում ծառայութեանն ի րաց լքանել թողուլ զգիւսպաշտութեան կարգս կարգս զաղտեղի դիցն զհամատոյց պաշտամունս. յոյժ բարեմիտ եւ աշխարհաչնն եւ խաղաղաւէր եւ հրամանատար ամենայն կողմանց իւրոյ թաղաւորութեանն, զորոց շարին Պիւղղի վթաղաւորութիւնն հանեալ էր եւ իշխանաց զրնիկ իշխանութիւնն բարձեալ՝ անդէն առ իւրաքանչիւրսն դարձուցանէր զուէրութիւնն» (19):

Վաչագան Բարեպաշտի հաւատանպաստ եռանդուն քայլերից առանձնապատուկ ուշադրութեան են արժանի եկեղեցիների ու վանքերի բուն շինարարութիւնը, սրբերի շարքն անցած հայ հողեւոր ու մշակութային զործիչների մատուցների վիտերն ու այդ վիտերների շուրջ ծաւալած համաժողովրդական ցնծաղին արարողութիւնները («եւ յօր աւուր յսրբորելով յաստուածասէր պաշտամունս՝ անձանձրոյթ յիշատակս սրբոց կատարէր») (20) եւ այլ միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր բարձրացնել հայ քրիստոնէական եկեղեցու վարկը, արմատաւորել նրա նուաճումները, եկեղեցու օժանդակութեամբ ամրապնդել իր նորաստեղծ թաղաւորութեան հիմքերը: Այստեղ էլ ժամանակի հայ քաղաքական ու հողեւոր կեանքի ընդհանուր մակարդակի վրայ բարձրանում են Վաչագանի ընդունած «Սահմանադրութիւն Կանոնական» անունով յայտնի կանոնները, որոնք առաւել պէտք է ամրապնդէին երկրամասի քաղաքական ու կրօնական հաստատութիւնների հիմքերը:

Վաչագանի դործունէութեանը վերաբերող աղբիւրը («Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի» Ա. դրքի գլ. ԺԶ.—գլ. ԻԶ.), հանդամանօրէն ներկայացնելով իր հերոսի եկեղեցաչնն դործի բոլոր մանրամասները, ցոյց է տալիս թէ ինչպէս նրա թագաւորութեան ներքոյ դանուող եկեղեցիների հետ հաշտ ու համերաչխ են նաեւ անդրկուրեան կամ բուն Աղուանքի թեմերը: «Սահմանադրութիւն Կանոնական» ընդունելու համար Աղուենում զուամարում ժողովին ներկայ

19. Նոյմը, էջ 57:

20. Նոյմը:

էին միայն Արցախի եւ Ուտիքի աշխարհիկ տէրերը, իսկ հողերը առաջնորդներ էին ժամանել ոչ միայն յիշեալ Հայաշխարհից, այլեւ բուն Աղուանքի այնպիսի թեմերից, ինչպէս Կապադակիը, Հաշուն, Յոնի եւ այլն (21) : Այս պայմաններում անգամ ոչ մի խօսք չկայ հողերը կեդրոնացուած դեկլավարութեան, այսինքն՝ կաթողիկոսութեան մասին : Այդ պարագան իսպառ բացակայում է նաեւ ժամանակի ամենակարեւոր փաստաթղթի՝ Վաչագանի կանոնների մէջ : Այստեղ արտայայտութիւն են դտել եկեղեցու պաշտօնական բոլոր աստիճանները՝ քահանայից մինչեւ եպիսկոպոս, սակայն ոչ մի ակնարկ կաթողիկոսի (կամ նրա դերը կատարող ոեւէ այլ տիրոջատուր պաշտօնեայի՝ արքեպիսկոպոս, եպիսկոսպետ, Հայրապետ, պատրիարք եւ այլն) մասին : Եկեղեցական կեանքի ամենարարձրագոյն դերը, ամենապատասխանատու վճիռներ հանելու իրաւունքը վերապահուած է եպիսկոպոսին, մի ճշմարտութիւն, որ իր դրսեւորումն է դտել Վաչագան Բարեպաշտի «Սահմանադրութեան» Ա., Ը., Ժե., Ժէ., Ի., ԻԱ., կանոններում (22) : Վերջում էլ արձանագրուած է. «Ձայս պայման արարին եպիսկոպոսքն եւ քահանայք եւ ազատ մարդիկ առաջի արքային, թէ ի մեր եպիսկոպոսաց եւ յերիցանց եւ յեկեղեցոյ բերանոյ՝ օրհնեալ եղիցի թագաւորն թագուհեան եւ դաւականն հանդերձ...» (23) :

Նման փաստաթղթի մէջ ոչ մի դէպքում եւ ոչ մի կերպ չէր կարող անուշադրութեան մատուել կաթողիկոսի անունը : Եւ այստեղ էլ այն չկայ : Հետեւապէս կատարելիք միակ եղբայրացութիւնն այն է, որ ո՛չ Վաչագան Բարեպաշտից առաջ եւ ո՛չ էլ նրա օրերում Արցախ-Ուտիքեան Հայաշխարհում ու բուն Աղուանքում կաթողիկոսութիւն չի եղել :

Սակայն չի կարելի մոռանալ, որ մարդպանութեան դարն էր այդ, Հայաստան աշխարհի քաղաքական մասնատուածութեան շրջանը : Դուրիւմ նստող հողերը նուիրապետը չէր կարող իր մշտական ու անթարթ հայնացքի տակ պահել Արեւելեան Հայաստանից

21. Նոյնը, էջ 98 :

22. Նոյնը, էջ 98-102 :

23. Նոյնը, էջ 103 : Այս համգամաբն իմքնին ապացուցում է որ «Սահմանադրութիւն Կանոնակաճ»-ի ներածականում «Շուքիազիչայ եպիսկոպոս Պարտաւայ»-ը հետագայում Մոսկու Դասխարանցու կաթողիկոսաշարի ազդեցութեամբ է դարձել «արքեպիսկոպոս Պարտաւայ» : Հակառակ դէպքում այդ «արքեպիսկոպոս» տիտղոսն ու պաշտօնն ամպայման արտայայտութիւն կը գտնէին ընդունուած կանոններում եւ երբափակիչ խօսում :

կազմուած մարզի սահմաններից դուրս դտնուող եւ մի այլ մարզպանութեան մէջ մտնող այն նահանգների հողեւոր թեմերը, որոնք իրենք ամէն անգամ առիթ էին փնտռում անջատուելու, ինքնուրոյն ու ինքնաշարժութեամբ վարելու իրենց կեանքը:

«Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» տուեալների համաձայն՝ այս վիճակի արդիւնքն այն է եղել, որ հայկական թուականութեան առաջին տարում (552 թ.) Աղուանք մարզպանութեան տարածքի հողեւոր թեմերը միաւորել ու ստեղծել են իրենց նուիրապետութիւնը, որի դահակար կոչուած էր «կաթողիկոս Աղուանից, Լփնաց եւ Չորայ» (24):

Աղուանք մարզի ինքնուրոյն հողեւոր նուիրապետութիւնը ժամանակի հրամայական սահմանքն էր: Առանց նրան անասելի ծանր պէտք է լինէր հայկական նահանգների թեմերի վիճակը, քանի որ, կտրուած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ամենօրեայ հսկողութիւնից, այդ թեմերը ենթակայ էին ամէն տեսակ վտանգների: Մի դար առաջ տեղի էր ունեցել Քաղկեդոնի ժողովը, որի հեղինակներն ու կողմնակիցները որս էին փնտռում այդ ժողովի նորմերը չընդունած եկեղեցիների ոլորտում: Անպաշտպան, անօղնական մնացած Ուտիքի ու Արցախի եկեղեցիներն ամենայն դիւրութեամբ կեր պիտի դառնային քաղկեդոնականութեանը: Իսկ դրանից յետոյ արդէն ոչ մի դժուարութիւն չէր ներկայացնի նաեւ հայ բնակչութեան ուժացումը:

Ստիպան Աղուանք մարզի թեմերը՝ ե՛ւ հայկական, ե՛ւ բուն աղուանական, արդէն մերժել էին Քաղկեդոնի ժողովն ու վերջինիս հետ համերաչխ նեստորականութիւնը: Նորադոյն ուսումնասիրութիւնների համաձայն՝ այդ կատարուել է սկսած 480-ական թուականներից, երբ հայերէն թարգմանուեց Տիմեթէոս Կուզի «Հակաճառութիւնը», ստեղծուեցին քերթողահայր Մովսէս Սորենացու, Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսի թղթերը եւ հակաքաղկեդոնական այլ նւթեր, որոնց առկայութեամբ արդէն հայկական եկեղեցին վճռականօրէն սահմանադատուեց քաղկեդոնական կամ երկարակ վարդապետութիւնից:

Աղուանքի պատմութեան համաձայն՝ հայ թուականութեան առաջին տարում, 552 թ., կազմուել է «Աղուանք» մարզպանութեան տարածքի թեմերն ընդգրկող կաթողիկոսութիւն, որի դահական է դարձել Արցախի Մեծառանք դաւառի եպիսկոպոս Աբասը: Աբասը դահ էր հաստատել Պարտաւում եւ իր համար ընդունել հետեւեալ տիտղոս-

որ՝ «կաթողիկոս Աղուանից, Լիմաց եւ Չողայ» (25) : Նշուած տեղանուններով, տիրազոսն իր տակ էր առնում ամբողջ մարդպանութեան տարածքը, այն ժամանակներում Աղուանք էր կոչուում աշխինեակի հայկական երկու մարզերի տարածքը : Հնուց ի վեր Լիմիք էր կոչուում ձախափնեակի կամ բուն Աղուանքի արեւմտեան մասը, իսկ Չող՝ նոյն բուն Աղուանքի արեւելեան մասը (26) :

«Աղուանքի Պատմութեան» շարայարողը պնդում է նաեւ, թէ Արասը եղել է Աղուանքի կաթողիկոսական դահլի ոչ թէ առաջին տէրը, այլ վաղուց դոյութիւն ունեցած այդ նուիրապետութիւնը Չող-Իերբենդից Պարտաւ փոխադրողը : Ուսումնասիրողները մեծ մասը, ինչպէս վերն ասուել է արդէն, հաւատում է այս յայտարարութեանը : Միայն Ն. Ալիմեանն է կասկածով վերաբերուել [«Թէ ինքը (Արասը)՝ Ու. Ա. Աղուանից նախապահական աթոռը ըի Չողայ՝ Պարտաւ փոխադրած է, կը մնայ խնդրահան»] (27), չնայած հաւատում էր, թէ Արասից առաջ էլ Աղուանքը կաթողիկոսական դահ ու դահակներ է ունեցել (28) : Մէկ էլ Ս. Տ. Երեմեանն ու Մ. Ի. Արտամոնովն են, որ չեն հաւատում այդ կաթողիկոսութեան դոյութեանը՝ նախ քան Արասի աթոռակալելը (29) :

Վերը կատարուած քննութեամբ պարզեցինք, որ հիմնադուրի է Արասից առաջ, իբր թէ, դոյութիւն ունեցած Աղուանից կաթողիկոսութեան պնդումը՝ կաթողիկոսութեան առաջին դահակալ Համարեն Եղիշէի²⁵, թէ՞ Գրիգոր Լուսաւորչի թո՞՞ Գրիգորիսին : Հիմնադուրի է, որովհետեւ, նախ, աղբիւրները, ինչպէս տեսանք, երկրամասի հոդուոր-եկեղեցական կեանքի միանդամայն այլ պատկեր են մեղ ներկայացնում : Եւ, երկրորդ, նոյն երկրամասի քաղաքական-վարչական կեանքը հոդուոր նման նուիրապետութեան համար հող չէր կարող հանդիսանալ :

Արասը «Աղուանքի Պատմութեան» կաթողիկոսաշարի առաջին ներկայացուցիչն է, որին ճանաչում են նաեւ այլ աղբիւրներ : Այսպէս. ժամանակակից երկու եկեղեցական խոշոր դործիչներ նրան յղել են թղթեր, որոնց օղնութեամբ հնարաւոր է դառնում լրացնել Աղուանից աշխարհի պատմութեան հաղորդած տեղեկութիւնները՝

25. Նոյնը, էջ 133, 392 :

26. Բ. Ուլուբաբեան, «Այրանիա», «Աղուանք» եւ «Առան» Տեղանունները, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», (Երեւան), 1971, քիւ 3, էջ 122-124 :

27. Ն. Ալիմեան, Մոզէս Դասխուրեանցի, էջ 161 :

28. Նոյնը, էջ 152-159 :

29. Ս. Երեմեան, Նշ. աշխ., էջ 324 : Մ. Ի. Արտամոնով, Նշ. աշխ., էջ 124 :

Արասի համեմատաբար ամբողջական կերպարն ստեղծելու համար :

Թղթերից մէկին ստորագրել են Յովհաննէս Բ. Գարեղեան կաթողիկոսը եւ Հայաստան մարզի մի շարք նահանգների եպիսկոպոսներ՝ հասցէագրելով «Արասու Պարտաւայ եպիսկոպոսի, Մովսէսի Բախադատու եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղահայ եպիսկոպոսի, Հոռմկայ Ամբաստայ եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բաղասականոյ եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաքիոյ եպիսկոպոսի, Յոհաննէս Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղևոնդեայ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի» (30) :

Արասը «Պարտաւայ եպիսկոպոս» է կոչուած «Գիրք Թղթոց»-ում եւ «Աղուանից կաթողիկոս»՝ Աղուանքի պատմութեան՝ մէջ (31) : Մեզ թւում է՝ առաջին տիտղոսով է նա «չոյուած» այն պատճառով, որ Դուինի կաթողիկոսներն սկզբնապէս սիրով չպիտի ընդունած լինէին Աղուանքում սկզբնաւորուող կաթողիկոսութիւնը : Հետագայում կը տեսնենք, որ հենց այս տիտղոսն ու տիտղոսի ուսմով ներկայացող յաւակնութիւնները միշտ էլ անհանգստացրել են Ամենայն Հայոց Հայրապետներին, եւ, բնականաբար, այդ հայրապետները միանգամից ու հաճոյքով պիտի չընդունէին ասպարէզ նստուած «կաթողիկոս Աղուանից, Լիմնաց եւ Չողայ» տիտղոսը :

Հետաքրքիր է, որ Արասին կաթողիկոս չի կոչուած նաեւ երկրորդ թղթի հեղինակը՝ Յովհաննէս Երուսաղէմացի եպիսկոպոսը, չնայած սա դոնէ սիրաչահելու համար պէտք է որ բաց չթողնէր նման առիթը : Նրա թղթում էլ Արասը կոչուած է «եպիսկոպոս Աղուանից» (32) :

Սակայն «եպիսկոպոս Աղուանից» արտայայտութիւնն ինքնին արդէն կարեւոր նշանակութիւն ունի : Չէ՞ որ Աղուանք մարզը մէկ եպիսկոպոսութիւն չէր ներկայացնում, որպէսզի նրա Հայրապետն էլ կոչուի «եպիսկոպոս Աղուանից» : Մանաւանդ որ նախապէս Արասը եղել է ոչ թէ բուն Աղուանքի որեւէ թեմի, այլ Արցախի Մեծառանք դատաւի եպիսկոպոսը : Նշանակում է, այդուամենայնիւ, թղթի հեղինակն ընդունում էր, որ Արասն ամբողջ Աղուանք մարզի եկեղեցու ղլխաւորն է : Այս դէպքում Արասը պէտք է ունենար նաեւ

30. Մ. Կաղանկատուացի, էջ 137-138: Գիրք Թղթոց, էջ 81: Ամմանուանքն ու տեղամուսնիքը, այլ ազբիւրմերի օժանդակութեամբ, տեղ-տեղ շտկելի ենք :

31. Տես՝ Մ. Կաղանկատուացի, էջ 137: Նոյնի փարբի քրատարակութիւնը, էջ 224: Նոյնի ռուսերէմ քարգմանութիւնը, էջ 97:

32. «Արարատ», (Վաղարշապատ), 1896, էջ 252: Ն. Ալիմեան, նշ. աշխ., էջ 188:

համապատասխան տիտղոս, որ չէր կարող լինել «եպիսկոպոս»: Ուրեմն, նաև Հնարաւոր է մտածել, որ Թղթի հեղինակն այդ տիտղոսն էլ դրած պիտի լինէր, եւ Թերևս հետադարձում միայն Թղթի մէջ այդ տիտղոս կոչումը գրչական կամ խմբագրական շտկման է ենթարկուել Աղուանից կաթողիկոսութեան յաւակնութիւնները չընդունողների կողմից:

Ե՞րբ են գրուել վերոյիշեալ Թղթերը եւ ի՞նչ առիթներով:

Յովհաննէսի Թղթի մէջ թուական չի յիշուում, բայց պարզ է, որ եղել է հեղինակի դահակալութեան տարիներին՝ 557-574 թթ. միջում:

Առիթն Աղուանից թեմերը թափանցած նեստորական-քաղկեդոնական քարոզչներն էին, որոնց նկատմամբ, հաւանաբար, Արատը ներողամիտ էր եղել: Եւ ահա Գուրինի կաթողիկոսն ու բնակչութիւն մի շարք եպիսկոպոսներ Աղուանք մարդի իրենց ազդակիցներին ու հաւատակիցներին գրում-ղուչացնում են, յանձնարարում ի բաց վանել չար որոմը, հայրենի հաւատը մաքուր ու անաղարտ պահել, ինչպէս անաջներում անում էին երկու կողմերի հաւատակից ու իրար հաւատարիմ հայրերը: Նամակի սկզբում հերձուածողները («դայլք յափըշտակողք զգեստիւք ոչխարաց») նեստորականներն են («զչար որոմն նեստորի անարգելարար սերմանել ի հոգիս անմեղաց...») (33), սակայն վերջում բանադրական խօսք կայ ժամանակի այլազան հերձուածութիւնների դէմ. «Նմանապէս եւ մեք նզովիմք զհին դամենայն եղեալ հերձուածողն եւ զնորս, զՊօղոս Սամոսացի, զՄանի եւ զՄարիկոն, զնեստոր եւ զԹէոդորիտոս եւ զնոտի չար ժողովն Քաղկեդոնի եւ զՏէական տումարն Լեւոնի, որք լրբարար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս եւ երկու դէմս ի վերայ միոյ Քրիստոսի Աստուծոյ...» (34):

Թղթի մէջ այս հերձուածութիւնները զնահատուում են որպէս հայոց կողմից դատապարտուած ու մերժուած ազանդներ: Հասկանալի է, որ հենց նոյն ժամանակ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեանը յղուած Թղթում առաւել պարզ նշուում է այդ մասին. «...եւ միարանութեամբ՝ զպիղծ նեստորիանոսս, եւ զՔաղկեդոնիտս եւ զայլ հեր-

33. Մ. Կազամկատուացի, էջ 138-139: Գիրք Թղթոց, էջ 81:

34. Մ. Կազամկատուացի, էջ 141: Գիրք Թղթոց, էջ 83: «Աղուանից Պատմութեան» քիֆիսեան հրատարակութիւնից զուրս է մնացել ընդ զմնտի չար ժողովն Քաղկեդոնի եւ զիւլական տումարն Լեւոնի», որ կայ «Գիրք Թղթոց»-ում (էջ 83) եւ փարիզեան հրատարակութեամ մէջ (էջ 228):

ձուածոցս ի մեր սուրբ եկեղեցւոյս, նդովիւք Հալածական արարք...» (35) :

Այստեղ, անկասկած, խօսքը Դուինի 554 թ. ժողովի մասին է, որ վերստին մերժել է վերոյիշեալ ազանդները եւ ընդունել նոր կանոններ, որոնք աւելի էին ամրապնդում Հայոց միաբնակ եկեղեցու Հիմքերը: Ն. Ալիինեանը Համաձայն չէ յիշեալ թղթերում քաղկեդոնականութեան մասին եղած խօսքին եւ դրում է, թէ Դուինի «Այդ ժողովի դործը Հասած է մեղի. Հոն խօսքը խուժիկ-նետորականներու, այսինքն՝ Պաղիկեաններու մասին է եւ որեւէ ակնարկութիւն չէ եղած «Քաղկեդոնիտներու եւ այլ Հերձուածողներու» մասին» (36) :

Սա թիւրիմացութիւն է, քանի որ ժամանակի Հայ վարդապետների շուրթերին նետորականութիւնը եւ քաղկեդոնականութիւնը Հնչում էին նոյն իմաստով, եւ այդ բառերից մէկի կամ միւսի բացակայութիւնը բոլորովին էլ չի նշանակում, թէ զոյութիւն է ունեցել բարեացակամ վերաբերմունք բացակայողի նկատմամբ: Վերը տեսանք, թէ ինչպէս Հայ վարդապետները բոլոր Հերձուածողներին՝ Պօղոս Սամոստացուց մինչեւ Լեւոնի տոմարի կողմնակիցները, դէտում էին իրրեւ երկրնակների, «որք լրբարար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս...» :

Ի՞նչ եղաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի թղթի պատասխանը :

«Աղուանից Պատմութեան» մէջ Հաստատում է, որ Աբարի օրօք խկապէս քաղկեդոնականութեան վարակը տարածուել էր նաեւ Աղուանքի թեմերում: Եւ երկրամասի Հոգեւոր Հայրապետը, Յովհաննէս կաթողիկոսի թուղթն ստանալուն պէս, «յոյժ քննութիւն առնելով իւրով եպիսկոպոսօք, որք վերնադոյնդ կան ի զբի, նոքօք Հանդերձ Հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ դիժովմասն եւ զՆիդացն եւ զԲնոտն եւ զԻբաս եւ զայլս ընդ նոսին զմամնոցս նոցին արար տարարնակ ի Հեռաւոր վայրս: Եւ այնու եղեւ խաղաղութիւն ուխտի եկեղեցւոյ» (37) [Աղուանից] :

Ովքե՞ր են թովմասը, Նիդան, Բնոտը եւ Իբասը :

Կաթողիկոսի թղթում Աղուանքում խժդժութիւն տարածող ազանդաւորները եկած են Համարում զի վանաց պղծոյն Պետրոսի, որ անուամբ աղքատասէր կուչին եւ դործովք քրիստոսատեաց եւ ուրացող զսուրբ Երրորդութիւնն...» (38) :

35. Գիրք Քղթոց, էջ 79:

36. Ն. Ալիինեան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 183:

37. Մ. Կազամկատուացի, էջ 143:

38. Նոյնը, էջ 138: Սոյն հատուածն այստեղ տպագրուած է աղաւաղ վիճա-

Որտե՞ղ էր գտնուում պիղծ Պետրոսի վանքը՝ նամակից զժուար է որոշել: Մակայն հարցը պարզելուն օգնում է մի այլ նամակ, որ Արասին գրել է Երուսաղէմի եպիսկոպոսապետ Յովհաննէսը:

Այնտեղ թու՛մասը կամ թո՛վմասը Երուսաղէմի Պանդա վանքի կրօնաւոր է, եւ քանի որ այս վանքն էլ յայտնի է իբրեւ քրիստոնէական օբրանում գտնուող Աղուանից հոգեւոր զլխաւոր կեդրոններից մէկը (39), ապա թու՛մասն իր պարտքն էր համարում կենդանի կապ պահպանել Աղուանից նորաստեղծ կաթողիկոսութեան հետ: Յովհաննէս հայրապետի սոյն թղթից իմանում ենք, որ նա յաճախ է այցելել Աղուանք, այնտեղի հոգեւոր հայրերին է տարել Յովհաննէսին նախորդած երկու հայրապետներին՝ Մակարի ու Եւսեպիի թղթերը (անշուշտ՝ քաղկեդոնական յորդորներով): «Եւ ընկալար թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւսեպայ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի թումասու, որ ոչինչ պէտս ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ողոսց ձերոց փրկութեան», — իր թղթում հաղորդում է Յովհաննէս հայրապետը, ապա աւելացնում, որ իրեն եւս նա էր խնդրել՝ գրելու համանման թուղթ, որի համար էլ ա՜հա գրում է. «Վասն որոյ զիս թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա...» (40):

Ն. Ալիքեանը, առանց աղբիւր նշելու, Յովհաննէս հայրապետի գահակալութեան սկիզբ է համարում 575 թուականը (41): Ուրեմն, նամակը կարող էր գրուել 575 թ.ից յետոյ: Այնտեղ խօսում է քաղկեդոնական վարդապետութեան այն քարոզիչը, որ լուր է առել Արասի հաւատի յեղյեղուկութեան մասին (զբայց վասն զո երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյճ) եւ փորձում է նրան պոկել հայոց միաբնակութիւնից ու միաբանութիւնից: Մակայն որքան կարելի է դատել զէպքերի հետագայ ընթացքից, Արասը չենթարկուեց քաղկեդոնական քարոզչի յորդորներին, «հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զթովմասն եւ զՅիլայն եւ զԲնտան եւ զԴրաս եւ զայլս ընդ նոսա զնմանողս նոցին արար տարանակ ի հեռաւոր վայրս» (42):

Այս տեղեկութիւնից կարելի է եղբակացնել, որ Երուսաղէմից եկածներին յաջողուեւ էր իրենց կողմը գրաւել տեղացիներից ոմանք,

կում, ուստի օգտուել եմք փաբիզեմ հրատարակութիւնից (էջ 225): Հատուածը պակասաւոր է մտել «Գիրք Թղթոց»-ում (էջ 81):

39. «Աբարատ», (Վաղարշապատ), 1896, էջ 255:

40. Ն. Ալիքեան, Մովսէս Դասուրանցի, էջ 192:

41. Նոյնը, էջ 187:

42. Մ. Կազմկատուացի, էջ 143:

որոնց (զգնմանոցս նոցին») եւ Արասն արտաքսեց իր երկրից :

Ն. Ակինեանի կարծիքով, աներկբայելի է, որ Արասը յարել է քաղկեդոնահանութեան եւ չի միարանել հայոց հետ : Նրա այս թիւը տեսակէտը խարստուած է հետագայ մի շարադրանքի վրայ, որի հաւաստիութիւնը առնուազն խիստ կարիք ունի ապացոյցի՝ մինչեւ ընդունելի դառնալը : Ահա շարադրանքի այն հատուածը, որ վերաբերում է Արասին ու նրա թեմերին : Իբր թէ 560-ական թուահաններէ հակապարսկական (Սուրէն մարզպանի դէմ) ընդվզումներից յետոյ հայերը, երբ ձախողուեցին Բիւզանդիայից խնդրած իրենց օգնութեան մէջ եւս, եւ Յովհաննէս Գաբղենեցի կաթողիկոսն էլ կոտանդնուղորտում՝ բանակցութիւնների ապարդիւն աւարտին՝ կնքեց իր մահկանացուն, հայերին ոչինչ չէր մնում, քան վերադառնալ եւ հայրենի հողի վրայ սեփական ուժերով վճռել երկրի ճակատադրի հարցը : Ահա այստեղ էլ վերստին արծարծուած է հաւատքի խնդիրը : Դուռնի կաթողիկոսութիւնից, իբր, զրում են Արասին՝ առաջարկելով՝ «Եկ, միարանեայ ընդ մեզ ի հաւատս. ասա՛ զմի բնութիւն Գրիստոսի Աստուծոյ եւ յաւել ի Սուրբ Աստուած անդր զիբ յաւելցար վասն մեր : Այլ նա շա՛ն յանձն եւ անդրէն պատասխանի արար . Պետրոս եւ Գրիգորիոս (43), որք յառաջ քան զինն կացին, այսպէս ասէին . ե՛ւ ես ոչինչ յաւելից ի վերայ եւ ոչ բարձից ինչ ի բայ : Գրեցին զնոյն օրինակ եւ առ Վերս (եւ առ Սիւնիս) : Սակայն եւ նոքա յաճախազօնս ընդդէմ բարբառեալ՝ չառին յանձն . բայց միայն Ուտիք, այս ինքն դաւառք (կոչեցեալք) ըստ բարբառոյն . Հայոց՝ Տաշիրք, Զորափոր, եւ Գարդմանք, եւ ոմանք յԱրձախայ [հաճեալ հաւանեցան]» (44) :

Անկասկած սա հետագայում յօրինուած ոչ վաւերական մի զրութիւն է, որի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Յովհաննէս Գաբղենեցի կաթողիկոսի թուղթը առ Արաս, որի մէջ խիստպէս խօսք կայ Գրիստոսի մէկ բնութեան եւ ռոր յաւելցար վասն մեր» մասին,

43. Յօրինողը ձեռքի տակ ունեցել է նաև Մովսէս Դասխարանցու կարգադրուածագրը, բանի որ միայն այնտեղ է որ Գրիգոր յարորդ (այսինքն՝ կարգադրուած Աղուանից) կայ եւ այն էլ Նրեմիայից (Մաշտոցի ժամանակակից) երբ ամուսն առաք : Բայց այդ չեղեալ հայրապետի օրօք ո՞վ էր եղիլ ժմաբանակ - երկարակնք վե՛մ յարուցողը՝ անհնար է պատասխան գտնել : Այստեղից, Դասխարանցու երկի օգտագործման փաստից որոշակի երեւում է միայն յօրինման ժամանակը՝ 10-րդ դարից յետոյ :

44. Ն. Ակինեան, Մովսէս Դասխարանցի, էջ 105-106 : «Համղէս Ամսօրեայ», (Վիեննա), 1953, էջ 470 :

ինչպէս նաեւ առաջարկ, որ Աբասի կողմից երեք կամ աւելի եպիսկոպոսներ զման Դուին՝ լսելու ըի մէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւն» (45) : Սակայն այս թղթի հանդամանքները նա վերադրել է մի այլ թղթի, որն, իբր, գրուել է Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից (573/4) եւ հայերի Կոստանդնուպոլսից ձեւնունայն վերադառնալուց յետոյ : Բայց չէ՞ որ առեալ հարցի համար առաւել արժանահաւատ աղբիւրը՝ «Աղուանից Պատմութիւնը», հազորդում է, որ Յովհաննէսի թղթից յետոյ Աբասը հաւաքել է իր եպիսկոպոսներին, քննութեան առել թուղթը, ապա հերձուածողներին ի բաց քշել ըի տանէն Աղուանից» (46) :

Եւ, վերջապէս, եթէ միաբնակութեանն էին յարում Ուտիքի Հիմնական դաւառները՝ Տաշիր, Զորափոր, Գարդմանք, ճեւ ոմանք յԱրցախայ, ապա է՞լ ով մնաց, բուն Աղուա՞նքը : Դրա առթիւ արդէն ոչ մի տեղեկութիւն չունի անվաւերական թղթի յօրինողը : Հաւանաբար նա շատ ուշ շրջանի, այսինքն՝ այն ժամանակներէ մարդ է, երբ Աղուանից եկեղեցին Հիմնականում իր թեւերի տակ ունէր աջակնայ նահանգները :

Քանի՞ եպիսկոպոսական թեմ ունէր նորաստեղծ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը. աղբիւրադիտական տուեալների պակասութեան

45. Գրբբ թղթոց, էջ 83-84 : Մ. Կազանկատուացի, էջ 141-142 :

Կարծում եմք՝ գրչական սխալ կայ հետեւեալ հատուածի մէջ. «Արդ վստգի ձեր հաւատակից էին հարցն մերոց, եւ դուք՝ մեզ, համոյ բուեցաւ զայլ ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երկց կամ աւելեաց՝ լսելով ի մէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւնն, զի մի ոք կորիցէ ի հովուաց կամ հօտից...» :

Թիֆլիսեան եւ փարիզեան երատարկութիւններում՝ «լսելով ի ձէնջ» փյւզլսելով ի մէնջ» :

Ճիշդ չի հասկացուել մաւր քարգամնիչների կողմից : Պատկանեանը վերջն մտազ ուսերէմի քարգամանի է այսպէս. «... ապա համելի էր լսել, քէ ինչպէս ձեր կողմից եկած երեք կամ աւելի եպիսկոպոսները քարգում էին ճշմարիտ վարդապետութիւնը» (Մոսկուա, 1861, էջ 96-97) : Իսկ վ. Աւաֆյիսեանի քարգամութեամբ՝ «... որ ձեր կողմից եկան այս երեք կամ աւելի եպիսկոպոսները՝ մեզանից դէմ յանդիման լսելու... (Մ. Կազանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, քրգ. վ. Աւաֆյիսեանի, Երեւանի, 1909, էջ 95) : Մի՞նչո՞ւ պէտք է լինի. «Արդ, քանի որ ձեր հայրերը իաւատակից էին մեր հայրերին եւ դուք էլ՝ մեզ, [մեզ համար] համելի կը լինէր, որ ձեր կողմից գային այս (այսինքն)՝ քրգի սկզբում քուարկուած, Բ. Ու.) եպիսկոպոսներից երեքը կամ աւելին՝ դէմ յանդիման մեզմից լսելու ճշմարիտ վարդապետութիւնը» :

46. Մ. Կազանկատուացի, էջ 143 :

պատճառով դժուար է որոշել: Ս. Տ. Երեմեանը, յենուելով բացառապէս Յովհաննէս Բ. Գարեղենեցի կաթողիկոսի թղթում յիշատակուած անուններէ վրայ, դտնում է, որ Դ-րդ դ. սկզբին Աղուանից կաթողիկոսութեան ենթակայ ութ եպիսկոպոսութիւններ են եղել (47): Սակայն սա թիւրիմացութիւն է, որովհետեւ Յովհաննէս Կաթողիկոսի թղթում յիշատակուած են Աղուանքի մի քանի եպիսկոպոսական թեմերի եւ ոչ թէ բոլորի առաջնորդները, ինչպէս որ հակառակ կողմից՝ բուն Հայաստանից էլ յիշուած են միայն տասնմէկ եպիսկոպոսներ: Թղթում թուարկուած ութ եպիսկոպոսական աթոռներէց բացի, նոյն ժամանակներին վերաբերող աղբիւրներում յիշուած են, օրինակ, Մեծատանից թեմը, որտեղից էր ինքը՝ Արասը (48), Գոշա թեմը, Դաղէ վանքը, բուն Աղուանքից՝ Չողը եւ այլն:

Ասենք, որ միայն հայկական Աղուանքում կամ Արցախ-Ուտիք հայաշխարհում դոյութիւն ունեցած քան դաւաններից (ըստ Աշխարհացոյցի) իւրաքանչիւրը պէտք է ունենար իր եպիսկոպոսութիւնը: Տասնեակ թեմեր կային նաեւ Անդրկուրեան կամ բուն Աղուանքում: Նրանք բոլորն էլ ենթակայ էին վեցերորդ դարի երկրորդ կէսի արշարլոյսին կազմուած կաթողիկոսութեանը, որն էլ, իր հերթին, ենթարկուած էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեանը: Վերջինիս դահակալներն էին ձեռնադրում Աղուանքի հայրապետներին: Եւ զայսու կատնաւ կացին աշխարհն Հայոց եւ Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ եւ անջակ ուխտիւ մինչեւ ցայսօր» — հաստատել է՝ «Աղուանից Աշխարհի Պատմութեան» վերջնական հեղինակը (գիրք Ա., դւ. Թ.): Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին, նոյն աշխարհի ձեռնդր եւ հին օրերի լաւագոյն դիտակը, Աղուանքի բնակչութեանը ճանաչում էր որպէս «զազդայնոց եւ դճաւատակցաց մերոց», առաջնորդները՝ «հայալեզուք, հայերէնախօսք», եպիսկոպոսները, ապա եւ կաթողիկոսները՝ «ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ եւ յաթոռակալաց

47. Ակնարկներ Գ-թ դդ. ՍՍՀՄ-ի Պատմութեան, էջ 324, էջատակի յղումն է. «Գիրք Թղթոց»-ի էջ 81: Այստեղ ուսումնասիրողի կողմից Ամարասն տեղադրում է ժամանակակից Դիզակում (որպիսի տեղանուն չկայ) եւ ոչ թէ Մարտունու շրջանում, Բազասկանք, որ գտնուել է Կուրի ձախափնեակում, մոյթացնում է փայտակարանի կամ Բայլակամի հետ, որոմէ տարբեր տեղանուններ են, առաջինը կազուած Արասի աջափնեակի, երկրորդը՝ ձախափնեակի հետ, Մեծկվեմքը, որ Թարթարի վերին աւազանն է եղել, տեղադրուած է ժամանակակից Իջևանի շրջանում, որ մտնում էր Ուտիքի կազմի մէջ:

48. Մ. Կազակատուացի, էջ 392-393. «Տէր Արաս... Մեծիրանց յեպիսկոպոսութեանէն կոչեցեալ...»:

նորա»։ Բոլոր այս ի հիմանց հիմնաւոր պատճառներով էլ Կիրակոս պատմիչը գտնում էր, որ Աղուանից կաթողիկոսութիւնն իբրև կենդանի մարմին իր բոլոր բլիշներով կապուած ու մերուած է եղել Հայաստանեայց Եկեղեցուն, ուստի եւ անքակտելիօրէն հիւսուած է նրա բազմադարեան պատմութեանը։

**PROBLEMS CONCERNING THE ESTABLISHMENT
OF THE (CAUCASIAN) ALBANIAN
CATHOLICOSATE**

BAGRAT OULOUBABIAN

(Summary)

One of the problems of the early medieval history of the Armenian people, which ought to be clarified, is the establishment of the Armenian ecclesiastical heirarchy in Albania. Despite the fact that some primary sources, and secondary literature speak of an independent Armenian church in Albania, with its independent catholicosate, founded in the first century of our era; historical documents come to prove that the Armenian catholicosate of Albania was founded in the middle of the fifth century, and the first catholicos was Abas (552-596). The historic evidence further proves that the Armenian catholicos of Albania was subordinate to the catholicos of all Armenians. Albanian catholicos were ordained by the supreme head of the Armenian church. It is a well established reality that the history of the Armenian church of Albania is an inseperable part of the history of the Armenian church as a whole.